

Mester Béla*

Hatalmasságok, hatalmasok és a község
A felsőbbség fogalma a magyar reformáció politikai gondolkodásában

(Az előadás fölolvastott, még sajtó alá nem rendezett változata, kéziratként!)

A reformáció politikai gondolkodásának kiindulópontja, kulcsa a *Római levél* magyarázata, különös tekintettel a szövegben található, hatalommal, hatalomgyakorlással kapcsolatos kifejezések értelmezésére. E terminusok értelme már a görög szövegben, illetve a *Vulgatában* és Erasmus latinjában sem egyértelmű, élesebben körvonalazódnak azonban az értelmezés nehézségei azoknak a népnyelvű fordításoknak és írásmagyarázatoknak a nyelvezetében, amelyek kevésbé igazodhattak valamely megállapodott közjogi terminológiához. Megfordítva a dolgot: éppen a reformáció szövegértelmezései, ezen belül a fordításirodalom révén válik nyilvánvalóvá, hogy a világi hatalommal kapcsolatos teológiai terminusok addig sem voltak egyértelműek, és – többek között – éppen e szövegértelmezésekkel veszi kezdetét a hatalomra vonatkozó modern fogalmak kialakulása.

E terminusok értelmezése tehát messze nem filológiai kérdés csupán, és túlmutat a teológiatörténeten is. Én magam először filozófiatörténészként ütköztem a kérdésbe. John Locke korai művének, az úgynevezett *Két traktátus a kormányzatról* (1660-1661) címűnek¹ a vizsgálata során azt találtam, hogy az úgynevezett *latin traktátus* első bekezdései szorosan követik Kálvin kommentárját a *Római levélhez*,² egyetlen lényeges különbséggel: Kálvin szerint a szöveg *felsőbb hatalmasságai* hangsúlyozottan nem esnek egybe az *imperium* birtokosával, míg Locke számára ez az egybeesés magától értetődő. Akkor e szöveghelyekből kiindulva a svájci és az angol reformáció, illetve általánosabban: a kontinentális és a brit gondolkodás hatalomfelfogása jelentős kora újkori eltérésének a megfogalmazásáig jutottam el.³ Már ekkor megfogalmazódott bennem az a törekvés, hogy vizsgálatomat kiterjesztem a magyar kora újkor irányába is, e szándékom pedig szerencsés időzítéssel találkozott a konferencia ötletadóinak és szervezőinek a magyar kora újkor politikai gondolkodásának a feltárása felé forduló érdeklődésével.

A vizsgálatba bevont szövegek jelentős részével ugyanis foglalkoztam már korábban is, mégpedig – meglepő módon – modern szépirodalmi szöveggént: irodalmár énemem a közelmúltban az volt ugyanis többek között a dolga, hogy föltárja a 16. századi források és vendégszövegek prózapoétikai szerepét Szilágyi István *Hollóidő* című regényében. Skaricza Máté konferenciánk helyszínét is érintő, Gyula várának elestét sirató egysorosra, Szegedi Kis István történeti és regényesített alakja mellett e munka során is Melius személyére és munkásságára kellett összpontosítanom.⁴

* MTA Filozófiai Kutatóintézete

¹ Mérvadó modern kiadása: John Locke; Philip Abrams (ed., intr., notes and transl.): *Two Tracts on Government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. Magyar fordítás: John Locke; Kontler László (szerk.): *a vallási türelemről*. Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány, 2003.

² Ioannus Calvinus: *Commentarius in Epistolam Pauli ad Romanos*. in: Guilelmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss (ed.): *Corpus reformatorum*. Brunswig: Schwetschke, 1863-1892. 77. köt. (*Ioannis Calvinii Opera quae Supersunt Omnia*. 49. köt.) Magyar fordítás: Kálvin János: *A Római levél magyarázata*. Budapest: MRE Kálvin János Kiadója, 1992.

³ Lásd: Mester Béla: *Az ételek szabadságától a polgári szabadságig. John Locke és a kora újkori protestáns diskurzus*. in: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2004. p. 81-96.

⁴ Lásd: Mester Béla: *Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2004.

Elérkezettnek látom az idejét annak, hogy az előadásom tárgyául szolgáló 16. századi magyar szövegekben ne pusztán a politikafilozófiai párhuzamokat igyekezzem föltárni, és ne is csak kortárs regények vendégszövegeiként, hanem – becsületes filológusként – önmagukért foglalkozzam azokkal. Előadásomban először röviden utalok a kérdéses helyek görög és latin szövegének értelmezésére, valamint a német és az angol fordítások tanulságaira. (Itt csupán Luther és a “King James Version” megoldásaira van módom kitérni.) Ezt követően, visszautalva az előbbiekre, áttekintem a szöveg hat 16. századi magyar fordításainak terminus-használatát, majd külön is kitérek Melius fordításának és írásmagyarázatának tanulságaira, megemlítem ennek összefüggését antropológiájával, illetve előzményeit Szegedi Kis Istvánnál, és folytatását Félegyházi Tamásnál.

Nem kívánok mélyebben belebocsátkozni a *Római levél* görög és latin terminusainak problémáiba – ezt klasszika-filológiai ismeretek híján amúgy sem tehetném – két sajátosság megemlítését azonban semmiképpen sem mellőzhetem. (1) Az első, talán kevésbé lényeges változás az alávetettséget bemutató főbb kifejezések egyneművé válása a fordítások során. A szövegben – az egyetlen arkhontés/principes kivételével – a hatalomra vonatkozó kifejezések alárendeltséget fejeznek ki: a világi hatalom legitimációja végső soron Isten rendelése, ezért ennek mindenki alávetett. A görögben még három ilyen értelmű kifejezés található: *doulos/servus* Jézus viszonylatában, kifejezetten az apostol elhívásából eredő alávetettsége, és a Krisztus-szolgasággal legitimált, nem evilági hatalmának jelölésére; illetve az ettől mindig megkülönböztetett *diakonos tou theou* és *leitourgos tou theou* a világi hatalom istenszolgaságának jelölésére. Úgy tűnik, az utóbbi két kifejezést itt szinonimaként használja az apostol, ezért itt eltekinthetünk ezek jelentésárnyalatainak fejtegetésétől, annyit viszont meg kell jegyezni, hogy e kifejezések vallási, szertartási analógiákkal élnek, ezt az értelmet azonban a semlegesebb latin változat (*minister Dei*), némileg háttérben hagyja, miközben egyszerűsíti, eggyé vonja össze a két szinonim kifejezést. A reformáció idejének latinjában megmaradt *minister Dei* és *servus Christi* értelmében azután a protestáns írásmagyarázatok közelítik egymáshoz: Kálvin például papságról szóló tanításának szellemében azt hangsúlyozza, hogy “A *szolga* (*servus*) elnevezés semmi mást nem jelent, mint szolgálattétőt (*minister*), mert hiszen a hivatalbeli köteleességteljesítésre vonatkozik.”⁵ Kálvin magyarázatából még nem következik a fordítások egységesülése: szemlélete, vagy mások tőle függetlenül kialakult hasonló véleménye azonban nagyban hatott a későbbi szövegmagyarázatokra. Ezt a 16. századi *Loci Communes*-irodalom egy szinte véletlenszerűen idézett helyével példázom: Benedictus Aretius munkájában – az 1589-es, genfi negyedik kiadásnak az a példánya járt a kezemben az OSZK-ban, amelyet valószínűleg még első tulajdonosa köttetett össze Szegedi Kis István hasonló munkájának egyik kiadásával⁶ – megfordulnak a kifejezések: nem az egyháziak lesznek *ministerek*, hanem a világi hatalom képviselői veszik föl a *Dei servus* titulust, a magyarázatban éppen a görög szöveg *leitourgosára* és *diakonosára*, ezek szakrális értelmére utalva. (Aretius másik kifejezése a világi hatalomra, a *vicarius Dei* inkább a pogányok berendezkedésére vonatkozik.) Úgy tűnik, hogy a magyar protestáns fordítások zömébe, különféle változatokban már ez a többé-kevésbé egyesült terminus épült be. (2) A másik, ennél jóval lényegesebb kérdés az *exousia hyperekhousa* fordítása és értelmezése. A görög terminus – habár jogi kifejezés – sem egészen pontos közjogi tekintetben, a római gyülekezet tagjainak azonban valószínűleg nem okozott értelmezési nehézséget az apostol szándékának fölfogása. Az értelmezési nehézségek a latin fordítással, és különösen a reformáció korának humanista latinján felnőtt, a jogban is jártas írásmagyarázók felléptével váltak nyilvánvalóvá. Ennek gyökere – mint azt már előadásom elején említettem – , hogy e háttértudással és e kulturális normák mellett nem lehet

⁵ Lásd a 2. Jegyzetben hivatkozott magyar nyelvű irodalmat.

⁶ Benedictus Aretius: *Theologiae problemata, seu Loci communes, et miscellanae questiones*. Editio quarta, Genevae: Iohannes le Pleux, 1589. 429. p.

határozatlanul hagyni ilyen fontos terminusokat, azaz meg kell kísérelni megmagyarázni, hogy az itt előforduló *potestas* milyen viszonyban van az *imperiummal* és a *magistratusokkal*. A népnyelvű fordítások szóhasználatában ezek a dilemmák egyelőre nem érhetők tetten: Luther német *Obrigkeiti*ja vagy a “King James version” angol *higher powerse* még általánosabb, körvonalazatlanabb értelmű, mint a fordítani kívánt kifejezések. (Érdekes, hogy a modern fordítások – talán a modern nyelvekben közben kialakult szakterminológia követésének szándékával – jóval konkrétabban és erősebben fogalmazznak. Így az 1973-as, modern angol változat egyenesen a *governing authority*nak követel engedelmességet.) Az eredetileg a szövegnek a latin jogi terminológiával való szembesülésekor fölmerülő értelmezési nehézségek ugyanakkor súlyosabban, habár nehezebben tetten érhető formában jelentkeznek a népnyelvi *írásmagyarázatokban*: nem kiforrott terminológiájú szöveget kell még kevésbé kidolgozott terminológiájú nyelven magyarázni, miközben a szerző tisztában van a kifejezések eredeti, görög-latin értelmével és konnotációival, az olvasó azonban többnyire nem. (Abból a szempontból, hogy milyen olvasót láthatott maga előtt a korabeli szerző, igen tanulságos Melius néhány megjegyzése: az esetek többségében a héber, görög és latin terminusok érzékletes magyar körülírásával próbálkozik, máskor viszont különböző latin művek és korabeli intellektuális viták ismeretét tulajdonítja olvasójának, és ezekhez képest pozicionálja saját álláspontját, terminusválasztását.)

Ez a helyzet még inkább tükröződik a magyar fordítások és magyarázatok változatos megoldásain is. A főntebb sorolt, hatalmi alárendelést jelölő kifejezések egybeolvadása a magyar fordítási hagyományban igen korán megtörténik: egyedül az első fordító, Komjáthy Benedek kísérli meg a *servus* és a *minister* közötti különbséget érzékeltetni. [Istennek zolgaya (chyelekedwe dolgossa tyzth tartoya); ill. istennek dolgosa (tyzttartoy)], majd Melius oldja kissé a kifejezést annak második előfordulásakor, inkább csak stilisztikai szempontból: *istennec szolgálja* helyett *isten dolgaba valo szolgac*.⁷ Ezekről eltekintve a *doulos*, *leitourgos*, *diakonos*; illetve *minister* és *servus* egyetlen megfelelője mindenütt egyértelműen a *szolga* (*servus*), ugyanakkor a kor protestáns írásmagyarázataiban a szó értelme – ahogyan Kálvin főntebb idézett művében is – inkább *minister*. Úgy tűnik, e kialakuló magyar fordítási hagyomány erősebben értelmez, mint az más modern nyelvekben szokás: az angol például a latin mintájára megtartja a *servant/minister* fogalompárt. A magyarban a terminusoknak ez az átgondoltnak tűnő, tendenciaszerű egybeolvadása ott sem áll meg, ahol már nem támogatja régebbi, más nyelvű értelmezői hagyomány, és sajátos magyar fordítói, értelmezői gyakorlatnak tűnik. Ez a jelenség legfeltűnőbb az *exousia hyperekhousa/potestas sublimioris* kifejezésnek az *arkhón/princeps* kifejezéssel való összevonásakor, melynek eredménye, hogy a hatalom személyes birtokosát és az általános értelemben vett hatalmat szinte ugyanolyan terminussal nevezik meg. (Az angol például ezzel szemben megtartja a *higher powers/ruler* kettősséget.) A magyar fordítások együttesen különösen, de néha még egy-egy szövegen belül is változatosabbá, a megfelelő terminus keresését mutatják, azonban a figyelmesebb elemzés során kiderül, hogy ezek szinte mindegyike vagy a *hatalom*, vagy a *fejedelem* szó, illetve annak származéka, vele alkotott jelzős kifejezés. (Hatalom, hatalmasság, feljebb való hatalmasság, felső hatalmak, felső hatalmasság; fejedelmek, nagy miltóságban való fejedelmek, nagyságos fejedelemségek.) Egyedül Félegyházi próbálkozik új megoldással: *felső birodalmak*. Azt váránk, hogy a két kifejezés-bokor közül majd az egyik a *potestas*, a másik a *princeps* értelmében kezd megszilárdulni, erről azonban szó sincs. Erős a tendencia, hogy a fordító az egyik szóbokor mellett döntsön, és annak két, rokon tagjával fejezze ki mindkét terminust. A két legjobb példa – más szempontból – Komjáthy és Melius. Komjáthy a tőle megszokott, fordítási alternatívákat függőben hagyó határozatlansággal a *fejedelmeket* a *hatalmasságok* szinonimájaként adja meg, éppen ezzel zárva ki a terminusok

⁷ A *Római levél* magyar fordításainak idézett részeit lásd az előadásszöveghez csatolt táblázatban.

megkülönböztetését. Az ebben a tekintetben legkövetkezetesebb Meliusnál jól kiszámítottan váltogatja egymást a *fejedelem* és *fejedelemség*, tendenciájában az egyik a *princeps*, míg a másik a *potestas* megfelelőjeként. (Ezért kell majd a *potestates sublimiores* megkülönböztetésül, kissé körülményesen *nagyságos fejedelemségeknek* fordítania.) Szinte természetes, hogy a jelzett tendenciák sehol sem valósulnak meg teljesen – még Melius *fejedelmei* és *fejedelemségei* között is fölbukkan egyszer a *hatalom* szó –, azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy a terminusok elkülönítésére szinte semmilyen, összefüggésbe hozásukra viszont jól érzékelhető fordítói hajlam mutatkozik. (A terminusok elkülönítésére gyakorlatilag az egyetlen ellenpélda Heltai fordítása.)

A vizsgálatot itt rutinszerűen le lehetne zárni, megállapítva a korabeli magyar irodalom fogalmi szegénységét, amely a fordításirodalomban egyszerűsítésekben, eltérő fogalmakra bevezetett, ugyanolyan vagy hasonló magyar szavakban nyilvánul meg. Ettől nem függetlenül középkorias, a személyes függőségtől megszabadulni még gondolatban is képtelen hatalomképet lennének hajlamosak tulajdonítani a fordítóként a fönt leírt módon eljáró embereknek. A szövegekkel kapcsolatos interpretációs irodalom azonban éppen ennek az ellenkezőjéről tanúskodik. Ebből a szempontból természetesen Melius írásmagyarázatát érdemes közelebbről megvizsgálni. (Melius prédikációkra osztott, ugyanakkor a *Római levél* általa frissen fordított szövegét szorosán követő könyvének műfajáról sokat lehet és kell is vitatkozni, a mostani szempontból azonban ez zárójelbe tehető: prédikációit itt szoros írásmagyarázatnak tekintem.) Melius könyvében minden prédikáció a *Római levél* néhány mondatos részének fordításával indul, majd megadja ennek *Sommáját*. (A 13. rész elején: 1 Arra tanet hogy engegiunc az feiedelemnec. 2 Okat aggya miért kel engednünk.) Ezután következik a részletes magyarázat, mondatról mondatra, sőt, néha szóról szóra követve a szöveget, gyakran megadva az eredeti fontosabb görög terminusait. A figyelmes olvasó azonban hamar azt veszi észre, hogy Melius szavai nem a saját fordítását, sőt, néha nem is a görög szöveget követik. Saját, következetes fordításában a *nagyságos fejedelemségek* kifejezést kellene magyaráznia, ehelyett belefog a *fellyebb iaro hatalmasság*, majd újra, előlről kezdve a *Fen iaro nagyob birodalmú hatalmassagok* magyarázatába, görögül is világossá téve, hogy mindvégig az *Exusiaes hyperechusaesra* gondol. Az említett kifejezések nem az övéi, fölöttebb emlékeztetnek azonban az addigi, más magyar fordítások megoldásaira. Melius mintha azt akarná hangsúlyozni, hogy a különböző magyar szövegváltozatok mögött ugyanaz a forrás lelhető föl, és mindegyiknek ugyanaz az igazi értelme. A fogalommagyarázat alapjában Kálvin szellemében kezdődik: nem a hatalom valamely sajátos ágáról van szó, hanem mindazokról, “kic felliebb iarnac, felliebb emeltettec az kösseg közöt, ackiket isten nagiobba, feliebb voloua tet erőbe, hatalomba itt ez világ szerint.” A gondolatmenet azonban továbbmegy: “Miért mongya in abstracto, hatalmassagoknac, snem adiectiuen inconcreto, hatalmasoknac? Ezert hogy meg valaszd az tisztet, az feiedelemseget az személytül.” Nem lehet nem észrevenni, hogy Melius e kérdés-feleleten belül sem marad meg saját fordítása terminológiájában: mások fordításának szavaival kérdez, és a sajátjaival válaszol. Melius hatalomképe összetettebb, mintsem azt az absztrakt hatalomnak és személyes gyakorlójának kettősében, a görög-latin terminológia sugallta módon lehetne érzékeltetni. Hatalom nem létezik a gyakorlóján kívül, aki azonban személyében mégsem azonos az általa gyakorolt hatalommal. A hatalom, a “fejedelemség” nem más, mint *tiszt* a község között. (Szenci Molnár Albert jóval későbbi szótárából és a még későbbi fordítási hagyományból tudjuk, hogy a magyar *tiszt* szó egyik bevett megfelelőjévé válik *officiumnak*, amely terminus viszont jelentős szerepet játszott a kora újkori latinitásban a *hivatás* modern fogalmának megfogalmazásában.) Melius, elővéve a másik, korábban ismert fordítását a kifejezésnek, újrakezdi a magyarázatot ugyanabban a szellemben, immár példákkal: “*Fen iaro nagyob birodalmú hatalmassagoknac, az az*. Ackinec isten nagyob birodalmat adot honnem mint az töb kössegnec. Akar Czaszár, Imperator, Kiraly, Vr, uracka, tisztarto, biro, ispan, porkolab, hoher, czösz, botos, etc. De valakinec tiszte vagion ki emberi

teremtett allat. Ktisis anthrópini” A felsorolásban ismét hangsúlyos a *tiszt, tisztség* fogalma, ugyanakkor Kálvin szellemében, de a genfi reformátornál erősebb retorikát alkalmazva hangsúlyozza, hogy nem feltétlenül az *imperium* birtokosáról van szó: a császár és a hóhér a község előtt, a Szentírás szempontjából egy sorba kerül. A hatalom e felfogásával is összefügghet az egyház és a világi hatalom viszonyának az a felfogása, amelyet később majd Európa-szerte erasztiánusnak neveznek, ekkor pedig leginkább az Erastusra is ható Musculus révén van befolyása a magyar reformációban. (Ez is olyan pont amelynek kapcsán a későbbiekben nem mulaszthatjuk el Melius szövegének Szegedi Kiss Istvánéval való egybevetését. Ezt az egybevetést még szükségesebbé teszi, hogy Szegedi és Melius antropológiájukban megegyeznek az úgynevezett *iustitia civilis*re való, a bűnbeesés után is megmaradó emberi képesség feltételezésében. E tanítást valószínűleg mindketten Melanchton környezetéből hozták magukkal, azonban másként fejtik ki. A Szegedivel való összevetést hátráltatja, hogy nála kifejtett *Római levél*-magyarázatot nem találunk: *Tabulae Analyticae*éjének egyik legrövidebb része éppen a *Római levél*ről szóló tábla.⁸ A levél 13. részéről itt csak annyit tudunk meg, hogy az a *magistratus*okról szól, más műveiben pedig a 13. részt gyakorlatilag nem is citálja. Meg kell jegyezni, hogy Szegedi *magistratus*-felfogása értelmezésének valószínűleg nem tettek jót az egyetlen magyar fordításban található hibák: az ember érdekesnek találja, hogy Szegedi az *arkhón* görög szóból vezetné le a *magistratust*, de szerencsére megnézi az eredetiben, és egész más görög betűket lát maga előtt, majd jelentős, jelöletlen kihagyásokat vesz észre, és így tovább.) Melius szövegének említett sajátága a görög terminusokra való, viszonylag sűrű visszautalás. Sokszor azonban olyan terminusokra is utal, amelyeknek a szövegben nincs különösebb funkciójuk – ilyen a *diaphorai* a 14. részben – illetve egyáltalán nem is szerepelnek a szövegben – ilyen az *adiaphora*, amely nemcsak itt, de másutt sem fordul elő az Újszövetségben, Melius viszont egyik klasszikus latin változatát is szükségesnek tartja megadni: *res media*. Ezek szerepeltetésének egyedüli oka a kifejezésnek a korabeli írásmagyarázatban és vitákban betöltött szerepe. Melius itt fordítva gondolkodik, mint eddig: nem a nehéz kifejezést magyarázza közérthető példával, hanem a szövegben meglévő közérthető példa mellett említi, műveltebb olvasói kedvéért, hogy azok milyen korabeli teoretikus vita, illetve műszó közkeletű példái.

Kutatásom következő, teoretikusan talán legígéretesebb része, amelyet előadásomban már nincs terem megfogalmazni, Melius antropológiai nézeteinek és politikai teológiájának összefüggése, és az a kérdés, hogy Melius és Félegyházi sok tekintetben hasonló nyomon járó politikai teológiai nézeteit lehet-e, és érdemes-e valamiféle debreceni hagyományként vizsgálni. A kutatás fő tárgyai Szegedi, Melius és Félegyházi több-kevesebb következetességgel megfogalmazott vélekedései lesznek a kor nagy vitatémájáról, a *iustitia civilis*re való, bűnös állapotunkban is megmaradó képességeinkről, és ki kell térnem Melius eredeti politikai antropológiai kísérletére is, amely a *lelki (pszichikus, értsd: sem nem testi, sem nem szellemi) ember* fogalmából kívánja levezetni világi hatalom alá vetettségünket, ugyanakkor politikai képességeinket.

⁸ Stephanus Szegedinus: *Tabulae Analyticae*. Londini, 1593. RMK-III/834